

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ВІЗАНТІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 98–105

Розкрито особливості нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії за правління імператора Юстиніана.

У Візантійській імперії вже на ранньому етапі її розвитку почався творчий розвиток пізньоантичних традицій регламентування державно-церковних взаємин. Церкві належали значні земельні володіння, які були наділені адміністративно-судовими і фінансово-податковими привілеями. Духовенство звільнялося від сплати податків і повинностей (за винятком поземельного податку), вищі духовні сановники отримали право суду над кліриками [34, 122]. За правління Юстиніана I (527–565 рр.) відбулися зміни системи державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. Проаналізуємо нормативні новації імператора Юстиніана, які стали важливою складовою режиму симфонії влад [25].

Аналізуючи міру наукового розроблення проблеми, зазначимо наявність низки праць, присвячених регламентуванню державно-церковних взаємин у Візантії у VI ст., зокрема нормотворчій та кодифікаційній діяльності імператора Юстиніана. Сучасна соціальна концепція УПЦ розглядає досвід християнізації права за Юстиніана успішним завдяки усвідомленню ним позитивної місії Церкви у боротьбі з язичницькою пізньоантичною спадщиною і світським [27, 22–23]. Вже З. Удацьова підкреслила, що значна частина новел Юстиніана застерігала права Церкви [33, 96]. Вона звернула увагу на регламентування державної політики щодо Церкви загалом [36] і у відвойованому Карфагені зокрема [35]. Аналізуючи церковну темати-

ку новел Юстиніана, В. Ципін підкреслив, що в них зустрічаються принципово важливі норми, які відсутні в канонах і які продовжували діяти надалі (зокрема, канонічна норма щодо вікового цензу єпископа у 35 років) [39, 83–86]. Окремі аспекти регламентування Юстиніаном внутрішньоцерковних питань розкрив А. Митрофанов [18; 19]. Л. Костогризова окрему увагу приділила нормотворчій діяльності Юстиніана та оформленню церковно-державної доктрини [12]. В. Сметанін взагалі назвав Юстиніана стратегом права [30; 31, 79], звернувши увагу на законодавче врегулювання ним таких важливих внутрішньоцерковних питань, як кількість хіротоній, порядок утримання новонастановлених священників тощо [31, 75–76]. М. Граціанський політику Юстиніана щодо монофізитів розглянув з огляду на подальше завоювання Близького Сходу арабами. Виокремимо три головні етапи церковної політики Юстиніана (531–536, 536–553 і 553–565 рр.) та їх характерні особливості [5]. До його нормотворення у сфері державно-церковних взаємин виявила увагу зарубіжна візантиністика. Шарль Діль відзначив, що Юстиніан успішно суміщав вирішення внутрішньоцерковних питань і законотворчість [8, 30].

Особливості становлення системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин ранньовізантійської доби автор вже розкривав у своїх публікаціях при аналізі адміністративної діяльності візантійського уряду, джерел з церковно-правової

історії Візантійської імперії, правового статусу монастирів та єпископа, фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв Церкви загалом [20] і окремих монастирів Візантійської імперії [21], їх еволюції на різних етапах історичного розвитку імперії [24], правових гарантій церковного і монастирського землеволодіння [26], невідчуження церковного і монастирського землеволодіння [23], особливостей правового статусу, власне, монастирського землеволодіння, а також політики щодо єретиків [22].

Різноманітною є і актова база роботи. Важливе значення мають рішення і постанови вселенських та місцевих соборів, які відбувались у цей час на території Візантійської імперії. Право імператора скликати, а за потреби, особисто, або через свого представника, головувати на Соборі під сумнів не ставилося. Канони (правила), прийняті на Соборі, вважались обов'язковими для прийняття і виконання усією Церквою [32, 156]. Законність цих соборів та їх рішень могла підтверджуватися урядовими актами. Так, імператорським декретом Юстиніана від 26 березня 533 р. підкреслювалася законність V Вселенського Собору [4, 74–75]. Легітимність актів Собору підтверджувалася і підписами його учасників, як митрополитів, патріархів, так і представників монастирів. Зокрема, на актах Собору 536 р. стоять підписи представників 68 столичних монастирів [9, 51]. У соборах могли брати участь представники (легати) Римського Папи. При своїй незгоді з ходом Собору та прийнятими рішеннями він міг відкликати своїх легатів. Подібні випадки траплялися і під час засідань Синоду.

Частиною системи соборних рішень та постанов є акти церковних соборів у Салоні 15 липня 530 р. та 4 травня 533 р. Вони органічно вписуються у систему тогочасної нормотворчої діяльності, а їх дані підтверджуються іншими джерелами, зокрема епіграфічними [43]. Уже в листуванні римського папи Віглія (537–555 рр.) ми можемо знайти інформацію щодо земельних володінь Папської курії у Далмації (*Dalmatiarum patrimonium, patrimonium in Dalmatia*) та взаємини з архієпископом Салони (*Salona*) [44].

Уваги заслуговує діяльність комісії під головуванням Трибоніана, створеної за дорученням імператора Юстиніана. Її головне завдання полягало в узгодженні двох потоків правотворчості — законодавчої діяльності імператорів і праць класичних юристів в єдину збірку нормативних актів, придатних для практичного застосування. Робота проходила у кілька етапів і тривала упродовж 529–534 рр. У структурному плані створене комісією Зведення складалося з кількох частин. Його центральну частину займали Дигести (Пандекти). Вони були підготовлені комісією у складі 15 осіб, куди включили 4-х професорів (Теофіл, Кратін, Дорофей і Анатолій), які представляли Константинопольську і Берітську академії, та 11 адвокатів. Всього у Дигестах 7 частин і 50 книг, які поділяються на 432 титули і 9123 фрагменти із зазначенням імені кожного юриста і назви його твору. Дигести були опубліковані 16 грудня 529 р. і за два тижні були введені у дію. Цитування Дигестів нами здійснюється за зразком, який зазвичай прийнятий у переважній більшості юридичної літератури — спочатку буква D (*Digesta*), згодом номер книги, титулу, фрагмента, параграфа (наприклад, D.1.1.1.2) [6; 7]. Кодекс Юстиніана вийшов першим виданням, яке не дійшло до нас, у квітні 529 р. і другим — у листопаді 534 р. Він складався з 12 книг і містив 4,6 тис. конституцій римських імператорів. Найбільш рання з них (Конституція Адріана) датується 117 р. н. е., найбільш пізня (Конституція Юстиніана) — 5 листопада 534 р. Згодом у Зведення стали включати Новели — імператорські акти, видані Юстиніаном після другої редакції кодексу (534 р.). У більшості Новел вирішувалися питання державного і церковного управління. Ці новели збиралися, систематизовувалися і видавалися за наступників Юстиніана [15, 181–182]. 123-тя Новела Юстиніана (*“De diversis ecclesiasticis capitibus”*) регулювала внутрішньоцерковну діяльність: порядок обрання та рукоположення на єпископа, розмір відповідних внесків, церковне судочинство, віковий ценз єпископів та кліриків, устрій монастирів [39, 84]. 131 Новела Юстиніана підкреслила втрату чинності законом, якщо

він суперечить канонам [39, 48]. Розуміння тісного зв'язку державних законів та божественних настанов, які надходять у світ за допомогою божественної енергії, було теоретичним обґрунтуванням переосмислення у Візантії з позицій християнської моралі античного поняття спільного блага. Закон природний і політичний асоціюється зі стабільним станом речей (τάξις). Будь-яке порушення закону інтерпретувалося як аномалія. Законодавча ініціатива у Візантії належала центральній владі [38, 20].

Публічне право Візантії, згідно з Дигестами, включало у себе святині (sacra) і служіння жерців (Ульпіан, D.1.1.1.2). Подібно до вшанування Бога ромеї мали підкорятися батькам і Батьківщині (Помпоній, D.1.1.2) [6, 23]. У Новелах Юстиніана розглядається регламентація церковної діяльності: визначається штат кліриків для церков Нового Риму (3-тя Новела); монастирів, монахів, ігуменів (5); приділено увагу церковним маєтностям (7); порядку переміщення кліриків (16); заборони ставленицьких зборів (56); єпископському суду у справах кліриків (83); встановленню диптиху перших п'яти престолів Вселенської Церкви (від Римського до Єрусалимського) (131); хіротонії єпископів, пресвітерів та диаконів (137). Церковні правовідносини регулюються 46, 58, 67, 74, 132, 133, 136, 149, 151 новелами [39, 84].

Ареал поширення дій цих новел міг відрізнятися — від конкретного регіону до всієї імперії. Показовою у цьому плані є VII Новела Юстиніана від 535 р. Сфера її чинності охоплювала як столицю та сусідні міста, так і провінції — Схід, Іллірик, Єгипет, Лікаонію, Лікію, Африку, а також західні області — “від Стародавнього Риму до кордонів океану”. Закон поширювався на церкви, які були у підпорядкуванні єпископів та інших патріархів, тобто він був всеохопним [36, 268]. Едикт імператора Юстиніана дав Константинопольському Патріархові право приймати прохання від інших патріархів, підкресливши його статус у Східній Церкві [41, 192]

Важливе значення для розкриття особливостей державного регулювання релігійних процесів має праця Іоанна Ефеського, який

народився близько 507 р. неподалік міста Аміду. У 527 р. у монастирі Іоанна Ортайського він отримав звання молодшого клірика. Після цього Іоанн Ефеський став подорожувати, відвідавши Сирію, Олександрію, Константинополь. Проте належність його до монофізитів зіграла з ним злий жарт і в 537 р., під час кампанії проти них, він опинився серед переслідуваних. У 542 р. Юстиніан призначив Іоанна місіонером до Малої Азії для остаточного викорінення решток язичництва. Навернення до християнства передбачалося тогочасним законодавством [28, 15–16].

Імператор Юстиніан вже у 527–529 рр. розгорнув масове переслідування єретиків. Політичних і майнових утисків зазнали всі, хто відмовлявся сповідувати істинну віру. У 529 р. Юстиніан закрив останнє опертя язичництва — Афінську академію [13, 122]. Її викладачі змушені були рятуватися втечею з міста [1, 48]. У 529–530 рр. Палестину охопило повстання самаритян. У ході його придушення десятки тисяч повстанців було вбито та обернено на рабів, інші змушені були тікати. Нове повстання самаритян, яке спалахнуло у 555 р., також було жорстоко придушено [2, 24]. Водночас, у 531–536 рр. імператор Юстиніан та його оточення намагалися досягти домовленості з монофізитами на основі теопасхитської формули. Влада прагнула примусити монофізитів визнати рішення Халкідонського Собору, як такого, на якому були засуджені Несторій і Євтіх. Спільний наступ імператора і Римського Папи проти монофізитів почав давати свої наслідки і монофізити розкололися на юліаністів і северіан. З 532 р. з'явилися перші ознаки вироблення Юстиніаном власної новаторської політики щодо монофізитської антихалкідонської партії. Остання проводила активні перемовини з владою щодо унії і шляхів подолання віронастановчих розбіжностей. Ці консультації тривали до 536 р., коли дискусія щодо Трьох глав знаменує початок нового етапу державної політики щодо монофізитів. У 532 р. відбувається співбесіда з северіанами (основною гілкою монофізитів), ініційована і санкціонована Юстиніаном.

ном. На цій зустрічі вперше були запропоновані кроки до подолання розколу. Імператор запропонував засудити Діодора, Феодорита, Іву, Євтіха і Несторія, прийнявши 12 анафематизмів Кирила Олександрійського. Монофізитам і надалі дозволили дотримуватися положення щодо однієї природи у Христа, проте відмовившись від засудження тих, хто сповідував дві природи. Вони мали визнати рішення Халкідонського Собору в тій частині, яка передбачала засудження Євтіха і Несторія, а перед цим взяти назад анафему томосу Римського Папи Льва. На співбесіді запрошені представники монофізитів відмовилися прийняти останній пункт, мотивуючи це повнотою відповідного рішення лише за опозиційним Патріархом Антіохії Севіром.

Вагома, хоча й допоміжна, роль у виробленні та реалізації цієї політики належала імператриці Феодорі. Показовим є факт розселення нею за погодженням з імператором засланих монофізитів у палаці Гормізда у Константинополі. Імператриця брала участь у зведенні на престол Константинопольського Патріарха Анфіма, а також в укладанні останнім унії з Севіром Антіохійським і Феодосієм Олександрійським [5, 9–10].

Указом 541 р. єретичними вченнями проголосили несторіанство і монофізитство. Хоча невдовзі вони відновили свої церкви, проте гоніння на них не припинилися [2, 25]. У 542 р. Юстиніан призначив Іоанна Ефеського місіонером до Малої Азії для остаточного викорінення там решток язичництва. Навернення до християнства передбачалося тогочасним законодавством. За короткий термін “70 000 душ” були звільнені від “язичницької облуди”. Як заохочення місії Юстиніан спрямував їй, разом з коштами, на видатки і хресний одяг, а також потурбувався, щоб кожний з новонавернених отримав по тримісіону. При здійсненні християнізації застосовувалися також погрози і примус, особливо під час руйнування язичницьких храмів. Ця політика мала закріпити регіони з новонаверненим населенням за імперією, зміцнивши тут позиції імператорської влади. Місія Іоанна Ефеського у провінції Асія тривала до 571 р. Центр місії розташовувався у місті

Траллі, звідки її глава організував місіонерські поїздки по Асії, Карії, Лідії, Фригії, де Іоанном було збудовано 99 церков і 12 монастирів. Кошти на це виділила державна скарбниця. Крім того, зі столиці надходили речі культового характеру (одяг, посуд тощо). Боротьба велася не лише з язичництвом. Місія викорінювала й інші “єресі”. Сім юдейських синагог перетворили на церкви. Переслідвань зазнали монтаністи. Їхній центр – синагога кенасса – розташовувався у місті Пепуза у Фригії, де було поховано рештки Монтана і його численних дружин. За розпорядженням Іоанна Ефеського ці рештки разом з книгами і синагогою були спалені [28, 16–17].

Серед кроків імператорської влади цієї доби – посилення економічної могутності Церкви, захист її власності. Імператор заохочував благодійну діяльність Церкви, розглядаючи її інструмент внутрішньої стабілізації, сприяв будівництву монастирів, водночас упорядковуючи діяльність монахів. Прагнувши посилити владу єпископів і Церкви на місцях, Юстиніан намагався обмежити вплив Церкви на процедуру обрання єпископів, надав останнім контрольні функції щодо державної адміністрації. Здійснювався курс на долучення єпископів до управління міськими справами [13, 135–136]. По мірі занепаду курій, Церкві, яка відігравала помітну роль у торгівлі, уряд передав контроль за міським ринком [14, 125]. Така політика щодо Церкви сприяла зловживанням з боку священиків, незаконного захоплення ними нових земель [1, 49]. Нормативні акти Юстиніана сприяли закріпленню домінуючого становища православної Церкви [4, 57].

Для владнання внутрішніх християнських суперечностей у 553 р. у столиці скликали V Вселенський Собор. Він став кроком до посилення позицій ортодоксального православ'я та злиття держави і Церкви. Диякон Константинопольської Софії Агапіт у своєму “Викладі” звертався до імператора Юстиніана зі словами: “Керований законами Бога імператор править і підданими за законом” [40, 69].

Уже в Юстиніанівській теорії імператорської влади поряд з елементами традиційної

римської концепції легітимації законодавчих повноважень принцепса народом простежується чужа римській традиції концепція. Згідно з останньою законодавча влада володаря отримує божественну легітимацію, а сам імператор — втілений Закон, посланий Богом на землю, якому Бог підкорив самі закони. Подібна концептуалізація божественного характеру законодавчої влади імператора неминуче мала призвести до повного розриву з римською правовою традицією легітимації влади з боку народу [29, 55]. Для візантійця всесвітня історія — історія “обраного народу”, “ромейського народу”, який живе за законами Римської імперії і в духовній єдності християнської віри [10]. Принцип симфонії церковної і світської влади (священства і царства) сформульовано у преамбулі до 6-ї Новели Юстиніана [39, 84]. Наведемо граничну форму номінації Юстиніана, яка у грецькому виразі складалася з 28 слів: “В ім’я Господа Ісуса Христа, Бога Нашого, Автократор Кесар Флавій Юстиніан Алеманський, Готський, Франкський, Германський, Антський, Аланський, Вандальський, Африканський, благочестивий, щасливий, уславлений, переможний, перемононосний, вічно священний Август”. Подібна латинська формула, поінформна у порядку слідування компонентів, складалася з 26 слів: “В ім’я Господа Нашого Ісуса Христа, Імператор Цезар Флавій Юстиніан Алеманський, Готський, Франкський, Германський, Вандальський, Африканський, благочестивий, щасливий, уславлений, переможний і завжди перемононосний Август” [31, 64–65].

“Василики”, проголошуючи на всій землі нашої царськості (βασιλείας) духовну владу (ἀρχή) святих монастирів, повторюють 5-ту Новелу Юстиніана. В її латинській версії еквіваленти владних понять опущені. Якщо юстиніанівське право співвідносить термін “auctoritas” і фігуру імператора, то “Василики” докладали відповідне поняття до вищих чинів: фігура імператора виступає опосередковано, коли йдеться про імператорську владність “βασιλική αὐθεντία”. У Дигестах та Кодексі головним способом вираження ідеї імператорської влади слугувало латинське

поняття “imperium”. Воно втілювало принцип делегування імператорською владою повноважень її представникам у системі державного управління. Їх похідні у грецькій мові не обмежені чітко визначеною термінологією. У “Василиках” семантичним еквівалентом “imperium” поряд з поняттям “βασιλεία” слугували поняття “κράτος”, “ἐξουσία”, похідні форми поняття “ἀρχή”. Схолії до “Василик” відобразили зроблені ранньовізантійськими юристами коляції латинських і грецьких позначень влади. Грецькі транслітерації поняття “imperium” в схоліях до “Василик” і в схоліях до “Еклоги Василик”, взяті з Дигест і Кодексу Юстиніана, згідно з прототипами відзначають повноваження архонтів і чиновників. Одна зі схолій дає підстави розглядати запозичене поняття як атрибут “народу ромейв” [3, 58–60].

Загалом у VI ст. продовжує кристалізуватися одна з наріжних ідей середньовічної християнської ідеології — ідея союзу Християнської Церкви і “християнської імперії” (Imperium Christianum). Необхідною передумовою для цього союзу були співправовірність християнської церкви й імператора. Християнська концепція християнської влади поступово зливається з римською державною теорією [33, 91]. На зміну пізньоантичній категорії “divus” (божественний) приходять “imperator ex Deo” (імператор від Бога) [1, 32]. Правитель виступає як “vicarius Christi” [42, 105]. Почуття лояльності існуючій династії тісно коригувалося з релігійними віруваннями. Релігійна співналежність давала підстави пов’язувати вірність християнського населення з відданістю співправовірному імператорові, який виступав захисником християнської системи цінностей [17]. Ці цінності закладалися у систему права Візантії, відображуючись у змісті та формі актів ромейського права. Протидія православному імператорові одночасно трактувалася як зрада та ересь.

Правосвідомість візантійського суспільства корелюється з моральними нормами, які, у свою чергу, ґрунтуються на глибокій християнській моральності. Формується розуміння канону як найважливішої життєвої норми,

яка визначає межі сакрального і світського, окресливши в останньому повноваження мирських органів влади. Правова модель Візантійської імперії з самого початку свого формування зазнала зовнішніх і внутрішніх впливів. Це демонструють Дигести та Кодекс Юстиніана. Ідея божественного походження влади василевса призводить до обожнення імператорських актів, їх ідентифікації з божественними настановами [37, 3]. Нормотворча діяльність Юстиніана зумовила істотні зміни правової ситуації у візантійському суспільстві, визначивши як об'єкт правового регулювання цілу низку аспектів державно-церковних взаємин, зокрема кількість хіротоній, порядок утримання священницького апарату, статус монашества. З іншого боку, саме з постаттю Юстиніана пов'язують перетворення грецької мови у мову права, що сприяло ще більшій гармонізації державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, зближенню царськості і священства, міцності імперської та імператорської влади на місцях, оскільки саме ця мова була мовою основної частини підданих та мовою канонічних актів Церкви [31, 74–75].

Процеси еллінізації були добре помітні як в етнічному епіцентрі (власне Греція, Константинополь і прилеглі землі, Південна Фракія, західні і північно-західні райони Малої Азії), так і на периферії. Константинопольський Патріархат перетворюється на важливий інструмент еллінізації та інтеграції чужинських груп у гуманітарний простір держав, що особливо характерно для анклавних чужорідних вкраплень (печенігів у Македонії, угорців на Вардарі, вірмен у Кілікії, слов'ян у Фессалії, Південній Фракії, Пелопоннесі) [16, 200–201]. Особливо важливе місце мало утворення нових православних митрополій (Патраської та Афінської) для еллінізації слов'ян Пелопоннесу [11]. Служба правилась грецькою мовою [16, 209]. Відповідні інтеграційні процеси відбувались по всій периферії імперії, сприяючи втягненню у правовий простір окремих регіонів. Посилення адміністративної керованості окремих провінцій було зумовлено забезпеченням лояльності місцевих релігійних громад, їх

інтеграції у чинні алгоритми управлінської діяльності. Вже на ранньому етапі розвитку Візантії релігія та Церква виступали важливим чинником формування загальнодержавної ідентичності. Релігійна співналежність давала можливість пов'язувати вірність населення своїй релігії з відданістю співправовірному монархові [17]. Це було актуальним для Єгипту, місцеве монофізитське населення якого болісно реагувало на будь-які дії офіційної Церкви, спрямовані на уніфікацію кульгово-обрядової сфери. З підозрою сприймалися узгоджені дії Церкви і влади. Тому дії Юстиніана, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, сприяли як удосконаленню системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин, так і пошуку механізмів його впровадження в адміністративну практику.

Отже, період правління Юстиніана позначився пошуком нових засад і механізмів співіснування держави і Церкви. Поряд з посиленням впливу кліру, як і влади єпископів, зростає регламентованість їхньої діяльності. Набули сили процеси еллінізації як діловодства, так і права. Законодавство Юстиніана стало важливою складовою зміцнення системи симфонії світської та духовної влад, що засвідчив скликаний у столиці у 553 р. V Вселенський Собор. Простежується прагнення владних інститутів посилити свій контроль не лише за Церквою як інститутом, її економічними ресурсами та політичною діяльністю, а й за безпосередніми її діями у релігійній сфері, організацією проповідництва. Відповідно, державні органи брали на себе не лише фінансове, а й кадрове забезпечення релігійних місій, регламентуючи їх рішеннями центральних та місцевих органів влади.

Література

1. Бибииков М. В. “Великие Василевсы” Византийской империи: к изучению идеологии и эмблематики сакрализации власти / М. В. Бибииков // Священное тело короля: ритуалы и мифология власти [отв. ред. Н. А. Хачатурян]. — М.: Наука, 2006. — С. 29–51.
2. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока (VII — середина XIII в.). Социально-

- экономические отношения / О. Г. Большаков. — М.: Глав. ред. восточ. л-ры издат. “Наука”, 1984. — 344 с.
3. Вин Ю. Я. Социокультурный концепт “императорской власти” в византийском праве: понятие “*βασιλεία*” в “Василиках” и его лексические эквиваленты / Ю. Я. Вин, Д. Е. Кондратьев // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: Тезисы докладов XIX Всероссийской науч. сессии византинистов, Москва, 27–29 января 2011 года. — М.: Изд-во МГУ, 2011. — С. 58–60.
4. Геростергиос А. Юстиниан Великий — император и святой [пер. с англ. М. Козлова] / Астериос Геростергиос. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. — 448 с.
5. Грацианский М. В. Политика императора Юстиниана Великого по отношению к монофиситам / М. В. Грацианский: Автореф. дис... канд. ист. наук. — 07.00.03; МГУ им. М. В. Ломоносова, ист. ф-т. — М., 2009. — 16 с.
6. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты [в пер. и с прим. И. С. Петерского; отв. ред. д-р юрид. наук Е. А. Скрипилев]. — М.: Наука, 1984. — 456 с.
7. Дигесты Юстиниана. — Т. I. — Книги I — IV [пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов]. — М.: Статут, 2002. — 584 с.; Т. 2. — 2003. — 622 с.; Т. 3. — 2003. — 780 с.; Т. 4. — 2004. — 780 с.; Т. 5. — Полумтом 1. — 2004. — 613 с.; Т. 5. — Полумтом 2. — 2004. — 601 с.
8. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке [пер. сь франц.] / Шарль Диль. — СПб.: Тип. Альшулера, 1908. — XXXIV + 687 с.
9. Каждан А. П. Византийский монастырь XI—XII вв. как социальная группа / А. П. Каждан // ВВ. — Т. 31. — 1971. — С. 48–70.
10. Козлов А. С. О понимании византийцами своего места во всемирной истории (на материалах восточно-римской хронистики IV—VI вв.) / А. С. Козлов // Византия: кумуляция и трансляция культур: тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (24–27 августа 1997 г.) [ред. кол.: А. И. Романчук (отв. за вып.) и др.]. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1997. — С. 20–22.
11. Коматина П. Оснивање Патраске и Атинске митрополије и словени на Пелопонезу / Предраг Коматина // Сборник радова Византолошког института. — 2009. — Бр. 46. — С. 27–52.
12. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV — начала X в.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Ю. Костогрызова; УГЮА. — Екатеринбург, 2007. — 215 с.
13. Курбатов Г. Л. Византийская церковь IV—XII вв. / Г. Л. Курбатов // Христианство: Античность. Византия. Древняя Русь: Монография [науч. ред. А. Я. Дегтярев]. — Л.: Лениздат, 1988. — С. 107–188.
14. Курбатов Г. Л. Города, ремесло и торговля в Византии IV—V вв. Константинополь и провинции / Г. Л. Курбатов // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 101–128.
15. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: в 2 ч. / В. В. Кучма. — Волгоград: Изд-во Волгоградского ун-та, 2001. — 548 с.
16. Литаврин Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках / Г. Г. Литаврин // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография: сб. [отв. ред. В. Д. Королюк]. — М.: Наука, 1976. — С. 198–217.
17. Марангудакис М. Успон и пад византијског национализма / Мануссос Марангудакис // Социолошки преглед. — 1996. — Г. 30. — Бр. 1. — С. 77–90.
18. Митрофанов А. Ю. Каноническое право и законодательство Юстиниана о допуске рабов и колон-адскриптициев в епископат / А. Ю. Митрофанов // История и культура средних веков: актуальные проблемы: Тезисы докладов XXI межвуз. конф. студ., аспирантов и молодых ученых 26–30 ноября 2001 г. — СПб., 2002. — С. 3–4.
19. Митрофанов А. Ю. Практика епископского постановления по законодательству Юстиниана Велико-го / А. Ю. Митрофанов // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы: Материалы 12 междунар. конф. молодых ученых 27–30 декабря 2001 г. — СПб., 2001. — С. 384–394.
20. Омельчук В. В. Адміністративно-судові привілеї Візантійської православної Церкви / В. В. Омельчук // Судова апеляція. — 2013. — № 1 (30). — С. 29–36.
21. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. — 2013. — № 2 (24). — С. 42–46.
22. Омельчук В. В. Нормативно-правові акти проти еретиків у структурі норм церковно-канонічного права Візантійської імперії (кінець IV—XI ст.) / В. В. Омельчук // Держава і право: Юридичні і політичні науки. — 2013. — Вип. 59. — С. 48–55.
23. Омельчук В. В. Особливості відчуження церковної власності у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Наук. праці МАУП. — 2013. — Вип. 1 (36). — С. 45–47.
24. Омельчук В. В. Особливості еволюції системи фінансово-податкових привілеїв візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. — 2013. — № 3 (25). — С. 35–39.
25. Омельчук В. В. Симфонія влад у політико-правовій моделі Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — Вип. 3. — С. 14–19.
26. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — Вип. 2 (206). — С. 7–11.

27. Основи соціальної концепції УПЦ: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. — К.: ІВЦ УПЦ, 2002. — 80 с.
28. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР / Н. Пигулевская. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — 171 с.
29. Сильвестрова Е. В. Lex Generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V—X в. н. э. / Е. В. Сильвестрова. — М.: Индрик, 2007. — 248 с.
30. Сметанин В. А. О специфике инвариантной информации “Новелл Юстиниана” / В. А. Сметанин // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. — Вып. 31. — С. 45—59.
31. Сметанин В. А. О специфике инвариантной информации “Новелл Юстиниана” (Продолжение) / В. А. Сметанин // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2001. — Вып. 32. — С. 63—85.
32. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV—VI вв. / М. Я. Сюзюмов // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 144—163.
33. Удальцова З. В. Византийская империя в раннем средневековье (IV—XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. — Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1992. — С. 85—111.
34. Удальцова З. В. Византия IV — первой половины IX в. / З. В. Удальцова // История Средних веков: в 2 т. [под общ. ред. С. Д. Сказкина]: Учеб. — [Изд-е 2-е, перераб.] — Т. 1. — М.: Высш. шк., 1977. — С. 118—134.
35. Удальцова З. В. Народные движения в Северной Африке при Юстиниане / З. В. Удальцова // ВВ. — 1952. — Т. V. — С. 15—48.
36. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи / З. В. Удальцова // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 267—281.
37. Хвостова К. В. Земельная собственность в Поздней Византии (XIV—XV вв.): реальные отношения и их понимание византийцами — современниками эпохи / К. В. Хвостова // ВВ. — Т. 51. — 1991. — С. 3—13.
38. Хвостова К. В. Спорные вопросы византийской земельной собственности / К. В. Хвостова // ВВ. — Т. 64 (89). — 2005. — С. 3—22.
39. Цыпин В. Курс церковного права: Учеб. пособие / В. Цыпин. — Клин: Христианская жизнь, 2004. — 703 с.
40. Чичуров И. С. Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь) / И. С. Чичуров. — М.: Наука, 1991. — 176 с.
41. Шафф Ф. История христианской церкви. — Т. III [пер. О. А. Рыбакова] / Филип Шафф. — СПб.: Библия для всех, 2007. — 688 с.
42. Buchner W. Zachód i Bizancjum. Zarys teologii politycznej wielkiego rozbratu / Wojciech Buchner // Studia Humanistyczne. — 2009. — Т. 7. — С. 101—113.
43. Dodig R. Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni / Radoslav Dodig, Ante Škegro // Povijesni prilozi. — Vol. 35. — № 35. — Prosinac 2008. — С. 9—23.
44. Škegro A. Patrimony of St. Peter in Dalmatia / Ante Škegro // Povijesni prilozi. — Vol. 21. — № 21. — Veljača 2002. — С. 9—28.

Визначено посилення регламентації державною діяльністю церковних інститутів та зміцнення позицій Константинопольського Патріархату як передумови формування симфонії у політико-правовій моделі імперії.

Определено усиление регламентации государством деятельности церковных институтов и укрепление позиций Константинопольского Патриархата как предпосылки формирования симфонии в политико-правовой модели империи.

Certainly strengthening of regulation of activity of church institutes and strengthening of positions of Constantinople Patriarchy the state as pre-conditions of forming of symphony at a political a legal model empire.

Надійшла 15 липня 2013 р.